

BARTŁOMIEJ ŁYCZAK (*Toruń*)

UWAGI NA TEMAT SIEDEMNASTOWIECZNYCH
FUNDACJI OŁTARZOWYCH W KOŚCIELE PW. ŚW. JANA CHRZCICIELA
I ŚW. JANA EWANGELISTY W TORUNIU

Słowa kluczowe: barok, fundatorzy, jezuici, kontrreformacja, malarstwo, ołtarze, snycerka, sztuka, XVII wiek

Szczególna sytuacja geopolityczna Prus Królewskich spowodowała uformowanie się na tym terenie kultury odmiennej niż w pozostałych częściach Korony. Była to prowincja odrębna politycznie i kulturowo zarówno poprzez specyficzne zróżnicowanie etniczno-językowe oraz wyznaniowe ludności (większa niż w innych regionach liczba mieszkańców germańskich i protestanckich), jak i przez przywileje prawno-ustrojowe, gwarantujące silną pozycję dużych miast¹. Znacząca rola, jaką odgrywali tu mieszczenie, niespotykana była na innych obszarach Rzeczypospolitej. Wynikająca z położenia nad Bałtykiem wyłączność na handel morski z zachodem Europy gwarantowała ożywione kontakty z zagranicą, a jednocześnie powodowała, że Prusy Królewskie zaliczane były do najbogatszych prowincji Korony. Bujnie rozwijające się kupiectwo i majątność ludności znalazły swoje odbicie także w fundacjach dzieł sztuki do kościołów Gdańska, Torunia oraz innych miast i miejscowości tego obszaru: koszty ich wykonywania pokrywali tu – w dużej mierze inaczej niż w innych regionach – przedstawiciele wszystkich grup społecznych. Zjawisko dywersyfikacji fundacji sakralnych na terenie Prus Królewskich doskonale oddaje analiza zachowanych w większości źródeł dotyczących ołtarzy w katolickim kościele św. św. Janów w Toruniu, które pozwalają na ustalenie nazwisk donatorów².

Charakterystyczny dla siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej był intensywny rozwój mecenatu zakonnego. Przodowali w nim benedyktyni, karmelici, cyster-

¹ S. Salmonowicz, *O sytuacji kulturalnej Prus Królewskich w XVI–XVII w.*, [in:] *Niderlandyzm w sztuce polskiej. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki: Toruń, grudzień 1992*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1995, s. 83.

² Nie udało się odnaleźć żadnych informacji na temat fundatorów trzech spośród dziesięciu powstałych w XVII w. ołtarzy: istniejących do dziś nastaw Zaśnięcia NMP (z drugiego dziesięciolecia XVII w.) i Niepokalanego Poczęcia NMP (około 1685–1690) oraz rozebranego retabulum poświęconego Koronacji NMP (wykonano je przed 1671 r., zastąpiono zaś nowym przed 1724 r.).

si (należy tu wyróżnić cystersów pelplińskich i oliwskich: wystroje ich świątyń stały się wzorcowe dla całej Polski północno-zachodniej³), zakony żebracze i jezuiti. Coraz popularniejsze stawało się utrzymywanie przez dane zgromadzenie własnych ekip artystycznych: architektów, malarzy, rzeźbiarzy, snycerzy i stolarzy. Doprowadziło to do niemal całkowitej pod tym względem samowystarczalności niektórych zakonów w XVIII w.⁴ Z faktem działalności artystów w poszczególnych konwentach wiąże się także postępujące zróżnicowanie między fundacjami jezuitów, benedyktynów, cystersów i innych zakonów zarówno w sferze stylistycznej, jak i ikonograficznej⁵. Każdy zakon promował swoich własnych świętych oraz posiadał szczególnie lubiane przedstawienia. W toruńskim kościele św. św. Janów, do którego w 1596 r. biskup chełmiński wprowadził jezuitów, fundacje nie miały wyłącznie charakteru zakonnego, co wynikało choćby ze wspólnego użytkowania świątyni z parafią, ale zamawianie ołtarzy przez członków *Societatis Jesu* rozpoczęło proces wymiany wyposażenia. Dzięki zachowanej kronice zakonu dowiadujemy się, że dawny ołtarz św. Stanisława Kostki (w 1718 r. zastąpiony nowym, znajdującym się w kościele do dziś) powstał staraniem ojca Jozuego Bruno⁶. Nie znamy dokładnej daty jego erekcji, najprawdopodobniej miało to miejsce w latach 1612–1613. Bruno pełnił wtedy funkcję profesora gramatyki i prefekta biblioteki toruńskiego kolegium; następnie został superiorem kolejno w Grudziądzu (1630–1631), Malborku (1636–1638) i Chojnicach (1643–1645). Uczestniczył także w wyprawie chocimskiej królewicza Władysława Zygmunta przeciw Turkom w 1621 r. jako misionarz obozowy, zmarł w Gdańsku w 1647 r.⁷

³ R. Sulewska, *Dłutem wycięte: snycerstwo północnych ziem Polski w czasach Zygmunta III Wazy*, Warszawa 2004, s. 20.

⁴ Typowym przykładem takiej wędrownej ekipy zakonnej jest grupa rzeźbiarzy wykonujących wyposażenia kościołów reformackich prowincji wielkopolskiej, por. A. Ślaska, *Wystroje wielkopolskich kościołów oo. Reformatorów i twórczość reformackiego snycerza Antoniego Schulza*, Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. 14: 1947, nr 1, s. 66–70; P. Machala, *Barokowe wyposażenie kościoła Świętych Apostołów Piotra i Pawła na Podgórzu w Toruniu w świetle organizacyjno-prawnych uwarunkowań zakonu franciszkanów-reformatorów*, Rocznik Toruński, t. 29: 2002, s. 87–116; A. J. Błachut, *Koncepcja i geneza ołtarzy w kościołach reformackich prowincji pruskiej w 2. połowie XVIII wieku*, [in:] *Dzieje i skarby kościołów Torunia Podgórza. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki przy współpracy Domu Muz w Toruniu (Toruń 18 listopada 2006 roku)*, red. K. Kluczajd, Toruń 2007, s. 95–116.

⁵ M. Karpowicz, *Mecenat artystyczny w Polsce nowożytnej (1500–1764)*, [in:] *Z dziejów mecenatu kulturalnego w Polsce: studia*, red. J. Kostecki, Warszawa 1999, s. 107.

⁶ Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej (dalej cyt. AADDT), Akta z Bazyliki Katedralnej w Toruniu (dalej cyt. Katedra Toruń), sygn. 51, „Historia Templi Sancti Ioannis Collegio Patrum Societatis Iesu serviens In gratam P.P. Praefectorum eiusdem Templi Soc. Iesu pro faciliiori informatione, ex vanis libris, memorialibus informationibus Ab anno 1231 erectionis, Item ab anno intromissionis (1597) Nostorum in templum, ad annum 1684 psentes collecta”, s. 54. Część z zawartych w tej kronice informacji dotyczących wystroju kościoła została już opublikowana, por. J. Domaśłowski, *Wyposażenie wnętrza*, [in:] *Bazylika katedralna Świętych Janów w Toruniu*, red. M. Biskup (Zabytki Polski Północnej, nr 12), Toruń 2003, s. 109–237.

⁷ L. Grzebień, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, Kraków 2004, s. 70 – „Bruno (Brunn), Jozue”.

Inny członek *Societatis Jesu*, o. Samuel Objeziński, fundował ołtarz św. Franciszka Ksawerego. Nowe retabulum pojawiło się w kościele w lutym 1674 r., zajmując miejsce ołtarza św. Katarzyny, konsekracja zaś odbyła się 15 kwietnia tego roku. Nastawa wykonana została w Poznaniu kosztem 900 złotych polskich (złp)⁸. Cztery lata później Objeziński uzupełnił dar o złocenia, stolę i srebrną lampkę przed ołtarz. Dodał do tego kielichy, ornaty, dalmatykę i inne paramenty o wartości 300 złp⁹. Samuel Objeziński urodził się w 1609 r.¹⁰ jako syn Marcina herbu Nałęcz, dziedzica dóbr Objezierze i Zofii Skaławskiej¹¹. Jego starszy brat, Rafał, był żupnikiem województw wielkopolskich¹². Samuel wstąpił do zakonu jezuickiego w Krakowie w 1628 r.¹³, święcenia kapłańskie zaś otrzymał w Poznaniu w 1639 r., będąc na drugim roku teologii. 18 lipca tego roku odprawił prymicje we wsi Objezierze¹⁴. Zmarł w Poznaniu w 1681 r.¹⁵ O innych jego fundacjach nic nie wiadomo, podobno opiekował się ubogimi¹⁶. Niestety nierozpoznany pozostaje jego związek z Toruniem i okoliczności fundacji dla kościoła świętojańskiego.

Także obraz przedstawiający trzy patronki Prus: Rozalię, Juttę i Dorotę wykonany został kosztem jezuickiego fundatora. Był nim o. Fryderyk Szembek (1575–1644)¹⁷, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli Towarzystwa Jezusowego, jaki pojawił się w Toruniu. Szembek, potomek rodziny szlacheckiej, był wychowankiem Akademii Krakowskiej oraz rzymskich jezuitów¹⁸. Od uzyskania święceń kapłańskich (Poznań, 1601 r.) pełnił szereg funkcji w polskich kolegiach, był m.in. profesorem teologii moralnej w Lublinie (1604–1609), operariuszem i opiekunem kongregacji studenckiej w Krakowie (1609–1626 i 1627–1633) oraz prepozytem domu profesów w Krakowie (1633–1634). Do Torunia przybył w 1634 r. i został duchownym domu oraz opiekunem kongregacji studenckiej, czym zajmował się aż do śmierci w roku 1644¹⁹. Na wzmiankę zasługują liczne polemiki z protestantami,

⁸ „Historia Templi”, s. 83.

⁹ Ibid., s. 86.

¹⁰ *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: 1570–1653, opr. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Poznań 2004, s. 523.

¹¹ S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 12, Warszawa 1915, s. 214 – „Objeziński h. Nałęcz”.

¹² K. Niesiecki, *Herbarz polski [...] powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 7, Lipsk 1841, s. 2 – „Objeziński herbu Nałęcz związany”. Być może to pod wpływem Samuela córka Rafała Objezińskiego i Joanny Twardowskiej, Małgorzata, wstąpiła do poznańskiego zakonu benedyktynek, który poddał się reformom Magdaleny Mortęskiej, zob. *Kroniki Benedyktynek Poznańskich*, opr. M. Borkowska, W. Karkucińska, J. Wiesiołowski, Poznań 2001, s. 295.

¹³ L. Grzebień, *Encyklopedia*, s. 847.

¹⁴ *Kronika Jezuitów poznańskich*, s. 388.

¹⁵ K. Niesiecki, op.cit., t. 7, s. 2 – „Objeziński herbu Nałęcz związany”.

¹⁶ *Kronika Jezuitów poznańskich*, s. 523.

¹⁷ AADDT, Katedra Toruń, sygn. 50, „Compendium Iuris”, s. 39.

¹⁸ L. Grzebień, *Szembek Fryderyk (1575–1644)*, [in:] *Słownik polskich teologów katolickich*, red. H. Wyczawski, t. 4, Warszawa 1983, s. 273–274.

¹⁹ L. Grzebień, *Encyklopedia*, s. 660 – „Szembek (Schembek) Fryderyk”.

w których Szembek się wyspecjalizował, co z pewnością wpłynęło na objęcie przez niego stanowiska w Toruniu. Zajmował się także historią kościoła oraz wydawał pierwsze polskie druki o tematyce misyjnej. Fundacja obrazu przedstawiającego trzy święte pruskie związana była z przywróceniem kultu tych lokalnych patronek dekretem biskupa chełmińskiego Jana Lipskiego z dnia 15 IV 1637 r. Aby zrozumieć rolę Szembeka w tym wydarzeniu, należy się cofnąć do roku 1621, kiedy to Zygmunt III, zamierzając podążyć z pospolitym ruszeniem przeciw Turkom, ślubował odnowienie nabożeństwa ku czci bł. Jutty z Sangershausen, a także ofiarował siebie i całe królestwo pod jej opiekę. W 1627 r., podczas walk ze Szwedami, Zygmunt przybył do Chełmży z królewiczem Władysławem Zygmuntem, aby, niejako w podziękę, odwiedzić grób Jutty²⁰. Nakazał przy tym Szembekowi opisanie jej żywota, co ten na koszt królewski wykonał²¹. Wydarzenie to wpłynęło na decyzję biskupa Lipskiego o przywróceniu kultu lokalnych patronek. Uroczyste nabożeństwo do bł. Jutty i bł. Doroty z Mątowów odbyło się 3 V 1637 r. w kościele świętojańskim w Toruniu²². Wtedy też odsłonięto obraz przedstawiający patronki – zapewne ten fundowany, wraz z drewnianym relikwiarzem, przez Szembeka²³. W 1655 r. malowidło umieszczono w oprawie nowo wystawionego ołtarza św. Rozalii.

Jezuici pośredniczyli ponadto w fundacji dawnego ołtarza głównego (1633 r.)²⁴. Rektor toruńskiego kolegium, Jan Kalenkowicz, obecny był podczas spisania umowy między komendariuszem Walentynem Ungerem, a twórcą nastawy Matthiasem Rademacherem²⁵, całość zaś osobiście nadzorował o. Gre-

²⁰ J. Fankidejski, *Obrazy cudowne i miejsca w dzisiejszej diecezji chełmińskiej: podług urzędowych akt kościelnych i miejscowych podań*, Pelplin 1880, s. 208.

²¹ T. Glemma, *Historjografia diecezji chełmińskiej aż po rok 1821: dysertacja doktorska*, Nova Polonia Sacra, t. 1: 1926, s. 20. Tekst żywota bł. Jutty autorstwa Fryderyka Szembeka przedrukowany został w *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 2, Leipzig 1863, s. 378–390.

²² Szeroki opis nabożeństwa podaje J. Fankidejski, op.cit., s. 211.

²³ Na obrazie, przechowywanym obecnie w pałacu biskupim w Pelplinie, znajdują się herb i monogram biskupa J. Lipskiego, jednak źródła mówią, że ufundował go Szembek, por. „Historia Templi”, s. 73. Symbole odnoszące się do Lipskiego mogą w tym wypadku wskazywać na rolę jego osoby jedynie we wskrzeszeniu czci przedstawionych na obrazie świętych i błogosławionych niewiast. Nie można jednak ostatecznie wykluczyć także współfundacji. W biogramie Lipskiego autorstwa Alfonsa Mańkowskiego pojawia się informacja o kilku obrazach wykonanych na okoliczność wznowienia kultu: „[Lipski] oficjałowi zaś polecił, aby w Toruniu ku czci publicznej wystawił obrazy obu błogosławionych, oraz kosztem biskupa sprawiony obraz św. Rozalji”, por. A. Mańkowski, *Jan Lipski biskup chełmiński. (1635–1639)*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 5: 1920–1922, nr 9, s. 147.

²⁴ Ołtarz ten rozebrany został w związku z planowanym w 1939 r. remontem prezbiterium i nigdy już na swoje miejsce nie powrócił. Zachowane zeń pojedyncze obrazy i figury znajdują się w kościele, na plebanii oraz w kurii diecezjalnej w Toruniu.

²⁵ AADDT, Katedra Toruń, sygn. 41, „Visitatio Decanalis Ecclesia Parochialis S. Joannis Thoruniensis Rndmi Mathia Dzieminski Canonici Cathedralensis Culmiensis 1744 4. Junii vigore Edicti Iurni Andrea Zaluski Eppi Culmiensis Pomeraniensis Supremi Regni Cancellarii In Ordine ad suam Visitationem Generale”, s. 3. Rzeźbiarze toruńscy zorganizowali się w cech dopiero w 1694 r. i dołączyli do organizacji malarzy. Ich wcześniejsza przynależność cechowa nie jest do końca jasna. Gwido Chmarzyński sugeruje, że należeli do wspólnej korporacji z murarzami (idem, *Sztuka w Toruniu*, [in:] *Dzieje Torunia*, red. K. Tymieniecki, Toruń 1933, s. 531). Jako koronny dowód dla tej tezy uznać

gor Maier²⁶. Ołtarz miał powstać w Toruniu; autor jezuickiej kroniki tę informację otrzymał od Hieronima Łyszki, siedemdziesięcioletniego wówczas murarza, który wykonywał dla toruńskiego kolegium także prace malarskie i złocenia²⁷. Rzeczywistym fundatorem sprzętu, podobnie jak i obrazu głównego, wykonanego w Krakowie kosztem 350 złp²⁸, był jednak Walenty Szczawiński h. Topór, proboszcz kościoła świętojańskiego w latach 1615–1634, który podzielił się kosz-

należy zapis w księdze cechu murarzy: w 1604 r. pojawił się w tej organizacji Melchior Krimpe określony jako „Steinhauer” (Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. APT), Cech murarzy, sygn. 3, s. 210), czyli rzemieślnik specjalizujący się w obróbce kamienia. Znane są także inne nazwiska rzeźbiarzy, którzy pojawili się w Toruniu w XVII w. Na początku tego stulecia warsztat prowadził tu Johann Friedrich, przy okazji ślubu z Cathariną Klose 22 IV 1601 r. określony w aktach metrykalnych jako rzeźbiarz – „Bildhauer” (AADDT, Parafia Wniebowzięcia NMP w Toruniu (dalej cyt. NMP Toruń), sygn. AD001, s. 4). Jego synem był zapewne Heinrich Friedrich, który otrzymał prawo miejskie w 1633 r. jako „Bildschnitzer”, a więc snycerz (A. Semrau, *Die Bürgerlisten der Stadt Thorn aus dem 17. Jahrhunderte*, Teil 1: *Die einheimischen Bürger*, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn (dalej cyt. MCV), H. 27: 1919, s. 68). Zawierając małżeństwo z Barbarą Arendt 21 IX 1643 r., w metrykaliach także i on określony został jako „Bildhauer” (AADDT, NMP Toruń, sygn. AD001, s. 122). 23 I 1622 r. ślub z Christiną Giebels wziął natomiast „Bildhauer” Hans Schultz (ibid., s. 66). Ponadto prawo miejskie otrzymali także dwaj rzemieślnicy napływowi: w 1644 r. „Bildhauer” Christoph Pasch (A. Semrau, op.cit., Teil 2: *Die ausländischen Bürger*, MCV, H. 28: 1920, s. 46), w 1689 r. zaś „Schnitzker” Andres Grüßer (ibid., s. 55). W aktach metrykalnych pojawiają się także „Bildhauer” Martin Schwertfeger, którego córka Christiana ochrzczona została 22 IV 1635 r. i – przy okazji chrztu córki Christiny 13 X 1686 r. – „Bildhauer” Herman Wilde (APT, Ewangelicka Gmina Wyznaniowa Nowomiejska w Toruniu, sygn. 76, s. 379, 782). W zachowanych aktach cechu murarzy oraz bractwa czeladniczego murarzy nie pojawiają się nazwiska wyżej wymienionych rzemieślników. Być może zatem istniał w Toruniu rozdział przynależności cechowej wzorowany na organizacjach gdańskich, a więc według materiału, w którym pracowali poszczególni rzeźbiarze (M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 85–86). W takim wypadku należałoby przyjąć, że snycerze – jako pracujący w drewnie – włączeni byli do organizacji stolarskiej. Wersję tę jako pewnik przyjęła Renata Sulewska, pomimo tego, iż akta toruńskich stolarzy dotyczące XVII w. nie zachowały się (eadem, op.cit., s. 22). Na obecnym etapie rozpoznania tego zagadnienia trzeba jednak pozostać przy ostrożnym stanowisku Stanisława Herbsta, który słusznie zauważył, że nie ma pewności czy rzeźbiarze toruńscy przed 1694 r. w ogóle należeli do jakiegoś cechu (idem, *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń 1933, s. 190). Pozostaje jeszcze uporządkowanie dosyć niejednoznacznej terminologii. „Schnitzker” i „Bildschnitzer”, terminy oznaczające snycerza, a więc rzeźbiarza pracującego w drewnie, używane są w Toruniu zamiennie z „Bildhauer”, które to określenie regularnie pojawia się w aktach gdańskiego cechu zrzeszającego rzemieślników pracujących w kamieniu (por. J. Pałubicki, *Rzeźba kamienna w Gdańsku w latach 1517–1585*, Gdańskie Studia Muzealne, t. 3: 1981, s. 175–195, zwłaszcza s. 177; F. Skibiński, *Warsztat Willema van den Blocke w świetle akt gdańskiego cechu murarzy, kamieniarzy i rzeźbiarzy*, Biuletyn Historii Sztuki, R. 72: 2010, nr 1–2, s. 85–92, zwłaszcza s. 88 n.). Niejako w odróżnieniu od powyższych występuje także „Steinhauer” – rzeźbiarz w kamieniu albo po prostu kamieniarz. Niestety do tej pory nie udało się z żadnym z rzeźbiarzy oprócz Matthiasa Rademachera powiązać konkretnych realizacji, co uniemożliwia pełne rozdzielenie kompetencji między nimi. Przy nazwisku Rademachera, którego piątka dzieci ochrzczona była w Toruniu w przedziale czasowym 1616–1629, nie występuje niestety żadne określenie zawodu (AADDT, NMP Toruń, sygn. AA001, s. 7, 17, 23, 39, 75).

²⁶ „Historia Templi”, s. 67.

²⁷ Ibid., s. 73.

²⁸ Ibid.

tami ze swoim starszym bratem Janem Szymonem – kasztelanem, a od 1643 r. wojewodą brzesko-kujawskim²⁹. Był to człowiek szczególnie zasłużony dla kościoła św. św. Janów, gdyż został mianowany pod koniec XVI stulecia komisarzem sejmowym do odebrania świątyni protestantom, po przejęciu zaś kościoła przez katolików „pewną go coroczną prowizją opatrzył”³⁰. Członkowie szlacheckiej rodziny Szczawińskich dzierżyli szereg wysokich stanowisk w województwach brzesko-kujawskim i inowrocławskim. Ojciec Walentego i Jana Szymona – Jakub – również pełnił funkcję wojewody brzeskiego, brat obu zaś fundatorów, Paweł Ludwik, był kasztelanem, a następnie wojewodą inowrocławskim. Także on, z racji pełnionych przez siebie funkcji, związał się z historią Torunia, dokąd został wysłany jako sejmowy komisarz do odzyskania kościoła św. Jakuba dla benedyktynek (1667 r.)³¹. Walenty Szczawiński, podobnie jak większość z nominowanych przez jezuitów proboszczów kościoła św. św. Janów, wywodził się z kapituły chełmińskiej (od 1615 r.), był także tytularnym archidiaconem uniejowskim (od 1614 r.)³². Zmarł 13 X 1634 r. w trakcie pełnienia wszystkich swoich funkcji³³. Na ołtarzu, poza herbem Topór używanym przez Szczawińskich, znajdował się także drugi herb – Ogończyk³⁴. Prawdopodobnie odnosi się on do biskupa chełmińskiego Jana Kuczborskiego (na czele diecezji stał w latach 1614–1624). Jako wychowanek jezuickich szkół otoczył on toruńską placówkę *Societatis Jesu* szczególną opieką. Przekazał na własność szkołę i bursę, oddał w opiekę jezuitów przeniesione z Poznania seminarium dla kapelanów klasztornych, regularnie dopomagał finansowo w rozwoju kolegium³⁵. W swoim testamencie przeznaczył hojne legaty na powyższe cele i wyznaczył toruński kościół na miejsce swojego pochówku³⁶. Ponadto utrzymywał on bliskie kontakty z Walentym Szczawińskim – to właśnie późniejszy proboszcz

²⁹ „Compendium Iuris”, s. 40.

³⁰ K. Niesiecki, op.cit., t. 8, Lipsk 1841, s. 310 – „Szczawiński herbu Prawdzic”. Kasper Niesiecki łączy Walentego do rodu herbowego Prawdziców. Według niego, ostatnim przedstawicielem Szczawińskich herbu Topór był zmarły w 1617 r. Kasper z Tarnowa (por. ibid., t. 8, s. 312 – „Szczawiński herbu Topór”), jednak jezuickie źródła temu zaprzeczają: „Altare magnum per nostros exstructum totalissime nostribus juris est, sumptum pro illo dedit p m R P Szczawinski noster, cum suo Germano Castellano Brestensi Cuiaurorum, quod etiam gentilitia eorum insignia testantur, asciae videlicet tam in altari quam in imagine” (por. „Historia Templi”, s. 73) – zob. też niżej w tekście.

³¹ K. Niesiecki, op.cit., t. 8, s. 310.

³² K. Mikulski, *Dzieje parafii świętojańskiej w XIII–XVIII w.*, [in:] *Bazylika katedralna Świętych Janów*, s. 24.

³³ A. Mańkowski, *Prałaci i kanonicy katedralni chełmińscy od założenia kapituły do naszych czasów*, Toruń 1928, s. 207 – „Szczawiński Walenty”.

³⁴ Te same dwa herby – Topór i Ogończyk – znajdowały się także na ołtarzu głównym w kościele św. Mikołaja w Papowie Toruńskim, również ufundowanym przez Walentyna Szczawińskiego, który pełnił tam funkcje komendarza (1617), a następnie proboszcza (1618), por. *Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski episcopo A. 1667–1672 factae*, ed. B. Czaplą, Fontes TNT, t. 6–10: 1902–1906, tu t. 7: 1903, s. 271; A. Mańkowski, *Prałaci*, s. 207, przyp. 2.

³⁵ A. Nadolny, *Kuczborski (Kucborski) Jan*, [in:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 2, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 530.

³⁶ A. Mańkowski, *Jan Kucborski biskup chełmiński 1614–1624*, *Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej*, t. 10 (81): 1938, s. 105.

świętojański uczestniczył w przejęciu diecezji chełmińskiej jako pełnomocnik biskupa (24 VI 1614 r.)³⁷; jego nazwisko pojawia się także w testamencie Kuczborskiego – miał otrzymać po śmierci biskupa parę żrebacków³⁸. Zażyłość, która łączyła Szczawińskiego z dawnym biskupem, mogła spowodować, iż zechciał on uhonorować swojego oraz toruńskiego konwentu protektora podczas wystawiania nowego ołtarza głównego³⁹. Herb Topór odnajdujemy także w lewym dolnym rogu obrazu retabulowego *Maria z Dzieciątkiem adorowana przez św. Janów* z dawnego ołtarza głównego, eksponowanego obecnie na zachodniej ścianie świątyni; towarzyszą mu inicjały S[zczawiński] / V[valentinus] / C[anonicus] / C[ulmensis]. Fundacje proboszczowskie nie były w owym czasie tak częste jak zakonne, ale zdarzały się i w innych rejonach Rzeczypospolitej; przykładowo ołtarz główny w Wieleniu (pow. czarnkowski) powstał sumptem proboszcza Łukasza Klińskiego w 1637 r.⁴⁰

Innym przykładem fundacji parafialnej jest wspomniany już ołtarz św. Rozalii, sfinansowany przez komendariusza kościoła świętojańskiego i proboszcza czarnowskiego, Walentego Ungera z Lubawy (1609–1655)⁴¹. Komendariusz w testamencie, który zeznał biskupowi chełmińskiemu Janowi Gembickiemu dnia 7 V 1655 r.⁴², przeznaczył 1000 złp na wykonanie nastawy ołtarzowej i odprawianie przy niej trzech mszy tygodniowo⁴³. Altaryście przekazywane miało być 50 złp rocznie, za nabożeństwa dodatkowe zaś – 300 złp. Na воск, wino, konserwację i paramenty przeznaczano rocznie 25 złp⁴⁴. Wykonaniem testamentu Ungera, zatwierdzonego przez biskupa Gembickiego 14 VI 1655 r., zajmował się z polecenia hierarchy komendariusz kościoła św. Wawrzyńca (filialnego wobec św. św. Janów), Mateusz Antoni Donadzki⁴⁵. Ołtarz znajdował się pod opieką parafii⁴⁶, która jednak niezbyt sumiennie musiała się wywiązywać z obowiązków, skoro w 1736 r.

³⁷ A. Nadolny, op.cit., s. 530.

³⁸ A. Mańkowski, *Jan Kuczborski*, s. 126.

³⁹ Nie da się co prawda zupełnie wykluczyć, że herb Ogończyk odnosił się do któregoś z członków rodu Działyńskich, np. – jak to sugeruje Jerzy Domaśłowski – do Kaspra, biskupa chełmińskiego w latach 1639–1646, por. J. Domaśłowski, op.cit. s. 194. Jego znane zasługi dla toruńskich jezuitów miały jednak miejsce później, nie ma też informacji o bliskich kontaktach biskupa ze Szczawińskimi.

⁴⁰ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. V: *Województwo poznańskie*, red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, z. 2: *Powiat czarnkowski*, opr. I. Trybowski, O. Zagórowski, Warszawa 1966, s. 17–18.

⁴¹ AADDT, Katedra Toruń, sygn. 45, Wizytacja generalna, około 1740 r., s. 7.

⁴² *Ibid.*, sygn. 1, „Erectio Prebendae S. Rosaliae at Altariae in Ecclesia Torun. S. Joan. Fundationis Hungeroviane. Ab Iustissimis Episcopis Kretkowski Ao 1727 et de Leszcze Leski approbata 1749”, s. nlb.

⁴³ *Ibid.*, sygn. 39, „Visitatio decanalis 1644” (z późniejszymi uzupełnieniami), s. 3; późniejsza wizytacja – *Visitationes Episcopatus*, s. 204 – podaje informację o dwóch mszach tygodniowo.

⁴⁴ „Visitatio decanalis 1644”, s. 3.

⁴⁵ *Visitationes Episcopatus*, s. 204. Według innego źródła zatwierdzenie nastąpiło 4 czerwca, por. AADDT, Katedra Toruń, sygn. 147, „Pro notitia de Summis Ecclesiae S. Joannis in Bonis et Pratorio Thorunensi haventibus” (około 1776 r.), s. nlb.

⁴⁶ „Visitatio decanalis 1644”, s. 3.

nastawa niszczała ze starości do tego stopnia, że komendariusz Jan Dutkiewicz ufundował nową⁴⁷.

Niezwykle popularne na terenie Prus Królewskich, a także w pozostałych rejonach Rzeczypospolitej były fundacje biskupie. Ordynariusz chełmiński, Wawrzyniec Gembicki, wystawił ołtarz główny (1610), ołtarz św. Krzyża i ambonę (1603) w katedrze w Chełmży⁴⁸, a także ołtarz w Raciążku (około 1615 r.)⁴⁹, a jego następcą, Jakub Zadzik, współfundował ołtarz główny w Nowym Mieście Lubawskim (1627)⁵⁰. Wcześniej na wzmiankę zasługuje ożywiona działalność biskupa kujawskiego Hieronima Rozrażewskiego (1581–1600), który przeznaczył spore sumy na wyposażenie licznych kościołów swojej diecezji⁵¹. W patronacie nad sztuką w skali państwa przodowali bogaci biskupi krakowscy, jak choćby Piotr Gembicki, który poza nagrobkiem swego stryja, wspomnianego wyżej Wawrzyńca, w katedrze gnieźnieńskiej (1638), wystawił ołtarz główny w katedrze na Wawelu (około 1650 r.)⁵². W tym kontekście uderza brak w toruńskim kościele świętojańskim przykładów takich fundacji (wyłączając herby biskupów na ołtarzu głównym i na obrazie trzech świętych pruskich; w odniesieniu do tych dzieł, źródła wskazują jednak na innych zamawiających, co wykazano wyżej).

Na terenie Rzeczypospolitej i Prus duża ilość wyposażenia kościelnego powstawała staraniem i nakładem finansowym szlachty. Przykładowo, Anna ze Sztembarku, księżna Ostrogska, fundowała całe kościoły w Jarosławiu: dla benedyktynek (1616–1635) i dla jezuitów (1625). Ofiarowała także sporą część ich wyposażenia, m.in. srebrny ołtarz św. Ignacego Loyoli dla benedyktynek⁵³. Z bliższych terenów, ołtarze: boczny w Szynwałdzie (1584)⁵⁴ i główny w Łąkorzu (1608) ufundował tamtejszy starosta Samuel Gotard Łaski⁵⁵, Zofia Duninowa zaś pod koniec XVII w. wystawiła ołtarz boczny w kościele św. Wawrzyńca w Solcu⁵⁶. Nie inaczej wyglądało to w Toruniu, gdzie okoliczna szlachta katolicka chętnie wspierała kościoł nowymi fundacjami. Do najznamienszych dobrodziejów świątyni zaliczyć należy Ludmiłę (Ludomiłłę) z Lubieńskich Niemojewską. Już w 1619 r. zamówiła ona

⁴⁷ AADDT, Katedra Toruń, sygn. 45, Wizytacja generalna, około 1740 r., s. 7.

⁴⁸ P. Birecki, *Dzieje sztuki w Chełmży*, Chełmża 2001, s. 87; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI: *Dawne województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki (dalej cyt. KZSP XI), z. 16: *Powiat toruński*, opr. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1972, s. 13, 15.

⁴⁹ KZSP XI, z. 1: *Powiat aleksandrowski*, opr. J. Frycz, T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1969, s. 28.

⁵⁰ R. Sulewska, op.cit., s. 19.

⁵¹ S. Librowski, *Biskup Hieronim Rozrażewski jako humanista i mecenas*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 11: 1965, s. 228.

⁵² J. A. Chrościcki, *Wiadomości o mecenacie artystycznym magnaterii i szlachty polskiej na podstawie panegiryków pogrzebowych od XVI do końca XVIII wieku*, *Rocznik Historii Sztuki* (dalej cyt. RHS), t. 9: 1973, s. 152.

⁵³ Ibid., s. 162.

⁵⁴ R. Sulewska, op.cit., s. 248.

⁵⁵ Ibid., s. 227.

⁵⁶ J. A. Chrościcki, op.cit., s. 161.

przed ołtarz św. Stanisława Kostki srebrną lampę wieczną, zdobioną scenami z życia świątobliwego młodzieńca⁵⁷. Niedługo później, w 1625 r., Niemojewska ufundowała ołtarz poświęcony św. Ignacemu Loyoli, nad którym opiekę sprawowali zakonnicy (około 1750 r. zastąpiony nową nastawą, stojącą w kościele do dziś)⁵⁸. Ludmiła pochodziła z Lubienia (pow. kowalski) i była córką Eremiana herbu Doliwa⁵⁹. Wyszła za mąż za Mikołaja Niemojewskiego herbu Rola, właściciela dóbr Niemojewe (pow. inowrocławski); jako małżeństwo występowali w 1605 r. Mikołaj nie żył już sześć lat później, kiedy owdowiała Ludmiłę wraz z dziećmi: Marcinem (zmarł bezpotomnie w 1625 r.) i Anną (żoną Krzysztofa Wysockiego z Budziszawia, starosty gnieźnieńskiego⁶⁰) pozywał Marcin Wyrzycki. Niemojewscy mieli spore problemy finansowe, wiadomo o pożyczkach od zięcia Wysockiego i szwagra Ludmiły, podczaszego inowrocławskiego Wojciecha Barańskiego, zastawnych na Niemojewie⁶¹. Co ciekawe, trudności te nie powstrzymały rodziny od licznych fundacji kościelnych. Innym finansowanym przez Niemojewską dziełem był obraz *Maria z Dzieciątkiem, św. Bonawenturą i św. Ludwikiem Andegaweńskim*, ofiarowany wraz z dawnym ołtarzem głównym do reformackiego kościoła św. Bonawentury w Pakości⁶². To bardzo kosztowne malowidło (1200 złp, nie licząc rozmaitych wiktuałów) wykonał w 1647 r. znany artysta Bartłomiej Strobel. Szlachcianka otoczyła pakoski konwent szczególną opieką: rocznie dawała 400 złp na potrzeby kościoła i klasztoru, ponadto zapisała w testamencie 1000 złp na lampę wieczną i wino, ufundowała też kielichy, monstrancję i puszkę na komunikanty⁶³. Również do toruńskiego kościoła św. św. Janów, w którym została pochowana w 1649 r.⁶⁴, ofiarowała złoty kielich⁶⁵.

Fundacją szlachecką był także nieistniejący już (zastąpiony ołtarzem Nawiedzenia NMP przed 1724 r.) ołtarz św. Wawrzyńca, wystawiony kosztem Fabiana Plemińskiego w 1622 r.⁶⁶ Znajdował się on w trzeciej od wschodu kaplicy w rzędzie południowym. W owym czasie służyła ona za kaplicę grobową rodu Plemińskich⁶⁷, w 1650 r. zaś opiekę nad nią przejęła nowo powstała Kongregacja Mariańska Mieszczan Niemieckich⁶⁸. Rodzina Plemińskich von Clement herbu Poraj należała

⁵⁷ „Historia Templi”, s. 54.

⁵⁸ „Compendium Iuris”, s. 40; AADDT, Katedra Toruń, sygn. 40, „Visitatio Decanalıs Torunensis Ecclesie Preposituralis et Parochialis SS^m Joannis Baptistae et Evangelistae in Veteri Civitate intra mœnia Die 29. Marti 1724to”, s. 8.

⁵⁹ *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku* – <http://teki.bkpan.poznan.pl/> – monografie: *Lubieńscy h. Doliwa* (dostęp 19 IV 2012 r.).

⁶⁰ *Ibid.* – registry grodzkie i ziemne, Konin, 6607 (nr 38) (dostęp 19 IV 2012 r.).

⁶¹ *Ibid.* – monografie: *Niemojewscy h. Rola 2* (dostęp 19 IV 2012 r.).

⁶² J. Tylicki, *Bartłomiej Strobel, malarz epoki wojny trzydziestoletniej*, t. 1, Toruń 2000, s. 171.

⁶³ *Ibid.*, s. 360, przyp. 578.

⁶⁴ *Ibid.*, s. 360, przyp. 579.

⁶⁵ *Visitaciones Episcopatus*, s. 213.

⁶⁶ „Compendium Iuris”, s. 40.

⁶⁷ W 1622 r. został tam pochowany fundator ołtarza.

⁶⁸ *Visitaciones Episcopatus*, s. 200.

do czołowych rodów szlacheckich Prus Królewskich. Posiadali oni liczne dobra ziemskie, m.in. nadane przez Kazimierza Jagiellończyka miasto Kowalewo wraz z zamkiem pokrzyżackim oraz majątki Plemięty, Ryńsk (do 1635 r.) i Ostaszewo⁶⁹. Z rodziny tej wywodzili się starostowie kowalewscy: Jan (zm. 1576), Achacy (zm. 1606) i Jan (zm. 1611), których kamienne płyty nagrobne znajdują się w kościele św. Mikołaja Biskupa w Kowalewie⁷⁰. Inny przedstawiciel rodu, Bartłomiej, został podczas bezkrólewia w 1573 r. obrany biskupem chełmińskim, ale ostatecznie, jako iż jego nominacja nie pochodziła od panującego monarchy, urzędu nie objął⁷¹. Fabian Plemięcki, syn Jana (zm. 1576) i Barbary z Czemów⁷², nie pełnił istotnych funkcji państwowych ani ziemskich, ale swoim mecenatem zapisał się w historii Prus. To z jego fundacji przebudowano i powiększono o wieżę i kruchtę kościół św. Wawrzyńca w Ryńsku (1608), o czym informuje podłużny kamienny kartusz ze stosowną inskrypcją, umieszczony nad wejściem do świątyni⁷³. Staraniem Fabiana Plemięckiego odnowiony został na początku XVII w. także kościół we Wroniach⁷⁴. Ołtarz św. Wawrzyńca nie był jedynym darem od szlachcica dla toruńskich jezuitów. Ofiarował on im także swoją kamienicę w mieście, czemu bezskutecznie sprzeciwiał się magistrat⁷⁵. Po wypędzeniu przez protestanckich mieszczan zakonu poza mury miejskie w październiku 1606 r. jezuita znaleźli schronienie za Wisłą właśnie w dobrach Fabiana Plemięckiego⁷⁶. W kaplicy grobowej w kościele świętojańskim w Toruniu znajdowała się chorągiew upamiętniająca tego „męża wielkich cnót”⁷⁷, ufundowana przez starostę malborskiego Rafała Mikołaja Kostkę i jego żonę Zofię Katarzynę Plemięcką w 1622 r.⁷⁸

Ostatnią grupą społeczną, która w miastach Prus Królewskich – w odróżnieniu od wielu innych obszarów państwa – wykazywała dużą aktywność fundacyjną, było mieszczaństwo. Na czoło wysuwał się pod tym względem najbogatszy Gdańsk, ale i w innych ośrodkach mieszczaństwo fundowało liczne elementy wyposażenia kościelnego, takie jak epitafia, ambony czy ołtarze. Do najlepszych przykładów należy ołtarz główny z kościoła św. Mikołaja w Chełmży (1612), na którego powstanie burmistrz Walenty Żuława przeznaczył w testamencie 800 złp⁷⁹. W Pelplinie oł-

⁶⁹ S. Uruski, op.cit., t. 14, Warszawa 1917, s. 74 – „Plemięcki v. Plemiencki h. Plemięcki v. Poraj”.

⁷⁰ *Diecezja toruńska: historia i teraźniejszość*, red. S. Kardasz, t. 7: *Dekanat Golub*, Toruń 1994, s. 40.

⁷¹ S. Uruski, op.cit., t. 14, s. 74.

⁷² *Teki Dworzaczka* – monografie: *Plemięccy h. Poraj* (dostęp 19 IV 2012 r.).

⁷³ KZSP XI, z. 19: *Powiat wąbrzeski*, opr. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1967, s. 35–36.

⁷⁴ *Ibid.*, s. 43.

⁷⁵ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4: *Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce*, cz. 2: *Kolegia i domy założone w pierwszej połowie rządów Zygmunta III 1588–1608*, Kraków 1904, s. 686.

⁷⁶ *Ibid.*, s. 685.

⁷⁷ K. Niesiecki, op.cit., t. 7, s. 323 – „Plemięcki herb”.

⁷⁸ J. K. Dachnowski, *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, wyd. Z. Pentek, Kórnik 1995, s. 111–112 – „Plemięckich von Clement [herb]”; tam też pełny tekst napisu na chorągwi.

⁷⁹ P. Birecki, op.cit., s. 90.

tarz boczny św. Krzyża (około 1618 r.) sfinansował lekarz Joachim Posselius⁸⁰, ołtarz główny zaś w kościele św. Katarzyny w Golubiu (początek XVII w.) fundowali wspólnie podstarości golubski Krzysztof Lode i mieszkańcy miasta⁸¹. W Toruniu w XVI w. wnętrza świątyń wypełniały się epitafiami najznamienitszych protestanckich rodzin, jak Neisserowie czy von der Linde. Katolicy mieszczenie nie dysponowali zwykle takimi majątkami, mimo to przeznaczali pokaźne sumy na dekorację swych kościołów. Ołtarz Zdjęcia z Krzyża u św. św. Janów powstał w 1654 r. z fundacji Macieja (Matthiasa, Matthisa) Gęzy i jego żony Katarzyny. Gęza pełnił funkcję prowizora kościelnego⁸², a z zawodu był szmuklerzem i zapewne jednym z najbogatszych mieszczan katolickiego wyznania, o czym świadczy przyjęcie przez niego obywatelstwa miasta w 1628 r.⁸³ Przedstawiciele tej profesji uzyskali w XVII w. dość wysoki status społeczny, spowodowany popytem na ich luksusowe wyroby wśród warstw najwyższych⁸⁴. Rodzina na stałe weszła w skład toruńskiej społeczności: w 1673 r. obywatelstwo przyjął tu szmuklerz Albrecht Gęza⁸⁵, być może syn Macieja. O miejscowej pozycji Gęzów najlepiej świadczy fakt, iż jednym z trzech katolików, którzy zasiedli w ławie nowomiejskiej po wydarzeniach tumultu toruńskiego (1724), był szmuklerz Matthias Antoni (wybór na ławnika 1730, zmarł w 1734 r.)⁸⁶. Uboższa ludność miejska ofiarowywała sprzęty kościelne stosownie do swych możliwości finansowych. Kronika toruńskich jezuitów wypełniona jest informacjami o rozmaitych darach i wotach od zazwyczaj anonimowych mieszkańców miasta. Fundowano obrusy ołtarzowe, antependia, sukienki na obrazy, złocenia itp. Pod koniec XVII w. na ołtarzach Franciszka Ksawerego i Ignacego Loyoli znajdowało się łącznie około 60 wotów, na ołtarzu Stanisława Kostki zaś – ponad 90⁸⁷, co dobitnie świadczy o hojności mieszkańców Torunia.

Zróznicowanie społecznego pochodzenia fundatorów siedemnastowiecznych ołtarzy w toruńskim kościele świętojańskim w oczywisty sposób wynika z ówczesnej szczególnej sytuacji panującej w Prusach Królewskich. Świątynia wypełniła się sprzętami powstałymi przeważnie z inicjatywy jezuickiej, co wiązało się z intensywnymi na tym terenie zabiegami o powrót wiernych na łono Kościoła katolickiego. Zakonnicy, wypełniając zalecenia soboru trydenckiego, starali się olśnić wchodzących do wnętrza ludzi bogactwem i przepychem wyposażenia⁸⁸. Istotny udział w fundacjach miała – jak i na innych obszarach Rzeczypospolitej – okoliczna szlachta, manifestująca w ten sposób własną rangę w państwie i zasobność,

⁸⁰ R. Sulewska, op.cit., s. 242.

⁸¹ Ibid., s. 222.

⁸² *Visitaciones Episcopatus*, s. 208.

⁸³ A. Semrau, op.cit., Teil 2, s. 41.

⁸⁴ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, s. 96.

⁸⁵ A. Semrau, op.cit., Teil 1, s. 72.

⁸⁶ *Urządnicy miejscy Torunia. Spisy, cz. III: 1651–1793*, opr. J. Dygdała (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 90, z. 2), Toruń 2002, s. 26, 129.

⁸⁷ „Historia Templi”, s. 80.

⁸⁸ W. Tomkiewicz, *Czynniki kształtujące sztukę polską XVII wieku*, RHS, t. 9: 1973, s. 38.

choć w wypadku Torunia niewątpliwie wchodziła też w grę chęć okazania poparcia dla określonej opcji religijno-narodowościowej. Poprzez finansowanie nowych sprzętów w kościele, swoją pozycję w mieście starali się również podkreślić jego katolicycy obywatele, mniej tu znaczący od protestantów, jednak i tak wyraźnie bogatsi niż w większości pozostałych ośrodków miejskich kraju. Pewnym odstępstwem od reguły spotykanej na innych terenach Rzeczypospolitej jest z kolei niemal zupełny brak w kościele świętojańskim fundacji biskupich, co zważywszy na troskę, jaką poszczególni zarządcy diecezji otaczali katolicyzm w mieście, można tym bardziej uznać za niezwykle⁸⁹. Być może uważali oni, że jezuita, którzy starali się stale o nowe sprzęty u różnych grup społecznych i uzyskiwali je, nie potrzebują dodatkowej pomocy w tym względzie.

⁸⁹ W literaturze przedmiotu podkreślane są dobre stosunki, które łączyły toruńskich jezuitów z biskupami chełmińskimi, por. m.in. T. Glemma, *Stosunki kościelne w Toruniu w stuleciu XVI i XVII na tle dziejów kościelnych Prus Królewskich* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 42), Toruń 1934, s. 146; K. Maliszewski, *Zakony katolickie w Toruniu w okresie potrydenckim jako ośrodki religijności i kultury*, *Studia Pelplińskie*, t. 18: 1987, s. 34–35; J. Dygdała, *Biskupi chełmińscy epoki kontrreformacji i wczesnego oświecenia (1574–1772)*, [in:] *Z przeszłości diecezji chełmińskiej. 1243–1992. Materiały konferencji naukowej w Toruniu 6 XI 1993*, red. M. Biskup, Toruń 1994, s. 50.

ANMERKUNGEN ZU DEN ALTARSTIFTUNGEN AUS DEM 17. JAHRHUNDERT
IN DER KIRCHE ST. JOHANNES DER TÄUFER UND ST. JOHANNES APOSTOLUS
IN THORN

Zusammenfassung

Schlüsselbegriffe: Barock, Stifter, Jesuiten, Gegenreformation, Malerei, Altäre, Schnitzarbeiten, Kunst, 17. Jahrhundert

Im Jahre 1596 wurden in die Kirche St. Johannes der Täufer und St. Johannes Apostolus in Thorn, die erst kurz zuvor von den Protestanten übernommen worden war, die Jesuiten eingeführt, um die katholische Religion in der Stadt zu verbreiten. In ihrer Tätigkeit wandten sie sämtliche verfügbaren Methoden an; eine davon war die Beeinflussung der Bevölkerung durch Kunst. Die Thorner Jesuiten begannen mit dem Austausch der Kircheneinrichtung, woran sie sämtliche gesellschaftliche Schichten beteiligten. Große Summen für neue Altäre brachten die Angehörigen der *Societas Jesu* selbst auf, sowohl die mit der Thorner Niederlassung verbundenen als auch jene, deren Verbindungen mit der Stadt unbekannt sind. Neue Geräte stifteten auch die Diözesankleriker aus der Gemeinde der St. Johanni, z.B. den Hauptaltar, errichtet im Jahre 1633. Er entstand auf Kosten des amtierenden Pfarrers Walenty Szczawiński, der seinen Bruder, den damaligen Kastellan von Brest in Kujawien, überredete, sich an der Stiftung zu beteiligen. Gerade der königlich-preußische Adel bildete die nächste Gruppe von Stiftern: Persönlichkeiten wie Ludmila z Lubieńskich Niemojewska und Fabian Plemiński finanzierten die Errichtung ganzer Altäre, unterstützten aber auch regelmäßig materiell die Thorner Jesuiten, die Gemeinde St. Johanni sowie andere Gotteshäuser in umliegenden Gebieten. Charakteristisch für das königliche Preußen war der im Vergleich zu anderen Gebieten der damaligen Rzeczpospolita erhebliche Anteil von Vertretern des Bürgertums bei der Ausstattung der Kirchen. Die protestantischen Kirchen waren mit den Grabplatten von Patrizierfamilien angefüllt, wohingegen die katholischen Bürger, auch wenn sie gewöhnlich über ein geringeres Vermögen verfügten, erhebliche Summen für liturgisches Gerät aufwandten – beispielsweise den Altar „Abnahme vom Kreuz“, der als Stiftung des Juweliers Maciej Gęza und seiner Gattin Katarzyna entstand. Vor dem Hintergrund dieser vielgestaltigen Stiftungen zeigten die Kulmer Bischöfe, welche – interessanterweise – in der Regel sehr gute Kontakte zu den Jesuiten pflegten, nur geringes Engagement bei der Ausgestaltung der Kirche. Es ist nicht ausgeschlossen, dass sie ihre Kräfte auf die Finanzierung des Kollegs konzentrierten und der Ansicht waren, dass die Thorner Mönche hervorragend mit der Gewinnung von Mitteln zur Bereicherung der Kirchengestaltung durch unterschiedliche gesellschaftliche Gruppen zurecht kämen.

COMMENTS ABOUT THE 17TH CENTURY ALTAR FOUNDATIONS
IN THE CHURCH OF SS. JOHN THE BAPTIST AND JOHN THE EVANGELIST
IN TORUŃ

Summary

Key words: The Baroque, founders, Jesuits, the Counter-Reformation, painting, altars, wood carving, art, the 17th century

In 1596 the Church of SS. John the Baptist and John the Evangelist in Torun, regained from the hands of Protestants, was passed over to Jesuits to spread Catholicism in the city. Jesuits used all possible methods to do it; one of them was to influence people through art. Torun's Jesuits started the process of changing the interior of the church, involving all social groups in the task. Members of *Societatis Jesu*, both closely connected with Torun and not related to the city, gave substantial sums of money to finance the altars. New fittings were founded by diocese priests connected with the parish Church of SS. Johns, e.g. the main altar, presented in 1633, was created thanks to Walenty Szczawinski – holding the function of the parish priest, who convinced his brother, the castellan of Brest and Kuyavia, to contribute. The next group of founders were representatives of the nobility from Royal Prussia, such as Ludmiła Niemojewska neé Lubieńska and Fabian Plemiński, who financed the construction of the whole altars and provided regular material support to Torun's Jesuits, the parish Church of SS. John the Baptist and John the Evangelist, and other churches from the area. A significant contribution of burghers to the process of fitting churches was typical of Royal Prussia. Protestant churches were full of epitaphs of patricians' families, whereas Catholic burghers, although less affluent, devoted large sums of money to liturgical equipment – e.g. the altar of the Descent from the Cross, which was founded by a haberdasher Maciej Geza and his wife Katarzyna. Compared with all those different foundations, the contribution of Kulm (Chełmno) bishops was insignificant, although they had good relationships with the Jesuits. They might have concentrated on financing the college thinking that Torun's Jesuits managed to obtain resources to equip churches from various social groups.